

HARARİ’NİN NEKSUS’UNDAN İLETİŞİM ÇALIŞMALARININ PAYINA DÜŞEN

Selçuk ÇETİN
Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye
selcuk.cetin@yobu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-2110-0874>

<i>Atıf</i>	Çetin, S. 2025). Harari’nin Nexus’undan İletişim Çalışmalarının Payına Düşen, <i>Yeni Medya Elektronik Dergisi</i> , 9 (2), 257-265.
-------------	--

ÖZ

Bu çalışmada, *Sapiens* gibi popüler bilim alanında ürettiği yayınlarla tüm dünyaca okunan Yuval Noah Harari’nin son kitabı *Nexus: Taş Devrinden Yapay Zekâya Bilgi Ağlarının Kısa Tarihi* isimli eserinin kitap kritiği yapılmıştır. Harari; gelişen, değişen ve de toplumu da dönüştürmeye başlayan iletişim teknolojilerine yönelik kapsamlı bir analiz sunmuştur. Eserini üç bölümde inceleyen yazar, özellikle Yapay Zekâ teknolojileri üzerine derinlikli sorgulamalar yürütmüştür. Bu yeni teknolojinin içerisinde barındırdığı tehlikelere dikkat çeken yazar, algoritmaların toplumları yönlendirici gücü üzerinde durmuştur. Yapay Zekanın insanların verilerini işleyerek arkasındaki güç ve kontrol mekanizmalarına hizmet ettiğini düşünen yazar, toplumların tarihte hiç olmadığı şekilde tahakküm altında kalabileceğini göstermiştir. Sosyal Kredi Sistemi gibi uygulamalarla totaliter yönelimlerin mümkün olabileceğini, insanların kolaylıkla damgalanabileceklerini ve demokratik sistemlerin tehdit altına girebileceğini ifade etmiştir. Nitekim ChatGPT gibi uygulamalar ile dilin hacklenebileceği, propaganda amaçlı dijital botların toplumları yönlendirme potansiyeli olduğunu vurgulamaktadır. İnsanlığın önünde ise iki seçenek bulunmaktadır: ya toplumlar bu teknolojileri kontrol altında tutarak herkese hizmet edecek bir yapıya büründürecekler ya da bu teknolojilerin ardındaki egemen güçler toplumları kontrol edecektir.

Anahtar Kelimeler: *Algoritma, Demokrasi, Yeni İletişim Teknolojileri, Veri, Yapay Zekâ.*

THE SHARE OF COMMUNICATION STUDIES IN HARARI'S NEXUS

ABSTRACT

In this study, a book review of Yuval Noah Harari's latest work, *Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to Artificial Intelligence*, has been conducted. Harari is widely read across the globe for his publications in the popular science area, such as *Sapiens*. Harari has presented a comprehensive analysis of communication technologies that are developing, changing and transforming society. Analyzing his work in three chapters, the author has made in-depth inquiries especially on Artificial Intelligence technologies. Drawing attention to the dangers inherent in this new technology, the author emphasizes the power of algorithms to manipulate societies. The author, who thinks that Artificial Intelligence serves the power and control mechanisms behind it by processing people's data, has shown that societies can be under domination in a way they have never been in history. He stated that totalitarian tendencies can be possible with applications such as the Social Credit System, people can be easily stigmatized and democratic systems can be threatened. Indeed, he emphasizes that with application like ChatGPT, language can be “hacked”, and digital bots designed for propaganda purposes have the potential to influence societies. Humanity has two options in front of it: either societies will keep these technologies under control and transform them into a service for everyone, or the dominant powers behind these technologies will control societies.

Keywords: *Algorithm, Democracy, New Communication Technologies, Data, Artificial Intelligence.*

GİRİŞ

Tüm dünyaca okunan ve eserleri onlarca farklı dile çevrilen Harari'nin son kitabı *Nexus*, iletişim çalışmaları açısından oldukça ufuk açıcı bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazar, ölçeğini taş devrinden günümüz Yapay Zekâ (YZ) teknolojilerine kadar getirerek kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Çalışmasında yeni iletişim teknolojileri üzerine getirdiği sorgulamalar bu bağlamda dikkat çekicidir. Çalışmasının çerçevesini üç kısımda irdeleyen yazar, özellikle YZ teknolojileri üzerine önemli sorgulamalar yürütmüştür. Nitekim daha kitabının girişinde yeni bir tür tehlikeden bahsetmektedir. YZ dediğimiz şey, insanı köleleştirebilir hatta ve hatta insanın kendi türünü dahi yok edebilir (Harari, 2024, s. 11). Öyle ki, insan yaratımı olan YZ, insanı da kontrol eden bir yapıya dönüşebilir. Yazar, katmerlenen sorunlar içerisinde türümüzün bu tehlikelerin tam olarak farkında olmadığına dair imada bulunmaktadır. Nitekim çalışmasının temel argümanını, “insanlığın devasa iş birliği ağları inşa ederek muazzam bir güç kazanırken, bu ağların ortaya çıkan gücün yanlış kullanılmasına zemin hazırladığını” ifade etmektedir (2024, s. 13). Teknolojik gelişmelerin ve süredenen koşulların çıktılarını göz önünde bulundurduğumuzda bu olumsuz duruma karşı çözümü yine insanlığın ortak çalışmasında görmektedir.

Çalışmanın ilk kısmı, *İnsan Ağları* ana başlığını taşımaktadır. Yazar bu başlığı, beş alt başlık içerisinde incelemiştir. Buna göre yazar: “Bilgi Nedir? Sınırsız Bağlantılar, Kâğıttan Kaplanların Isırığı, Kusursuzluk Fantezisi, ile Demokrasi ve Totaliter Rejimlerin Kısa Tarihi” biçiminde bölümlendirmiştir. Bilginin hakikat ile olan bağının önemine vurgu yapan Harari, günümüzde dezenformasyon yoluyla kasıtlı bir şekilde gerçekliğe bakışımızın çarpıtıldığını ifade etmektedir (2024, s. 39). Nitekim, tarih, büyüleyici hikayeleri takip eden inanlarca şekillendirilmektedir (Harari, 2024, s. 56). Hikâye anlatan insanın önemine vurgu yapan Harari, günümüzde markaların ortaya çıkışını da bu bağlamda ele almıştır. Örneğin, Coca-Cola devasa reklam bütçeleri ile sürekli benzer hikayeleri anlatarak dış çürümesine yol açan, aromalı bir su hakikatinden uzaklaşarak; gençlik, eğlence ve mutlulukla özdeşleşen bir anlatı kurmayı başarmıştır (2024, s. 48). Dolayısıyla her türlü bilginin hakikat barındırmadığını vurgulayan yazar, değerli olanın ise hakikatin peşine düşmek olduğunu belirtmektedir (2024, s. 61). İnsanın bilgi ağlarını bir tür ip cambazlığına benzeten Harari, Google ve Facebook gibi şirketlerin bilgi teknolojilerini hızlandırıp verimliliğini artırsa da dünyayı daha iyi bir yere getirmediğini ifade etmektedir. Bu nedenle hakikat ve düzenin dengesinin ivedi bir şekilde kurulması gerektiğini vurgulamaktadır (Harari, 2024, s. 63). Nitekim teknolojinin gelişmesi her zaman toplumsal faydayı üretmemiştir. Matbaanın yaygınlaşması Avrupa’da kilisenin otoritesini sarsmış; Copernicus, Galileo gibi bilim insanlarının geniş

kitlelere ulaşmasını sağlamış olsa da aynı matbaa teknolojisi yalan haberlerin ve komplo teorilerinin de hızla yaygınlaşmasına neden olmuştur (Harari, 2024, s. 106). Dolayısıyla teknolojinin hangi amaçlar için kullanılacağı önemli bir sorgudur.

Çalışmasının bu kısmında demokratik değerler açısından da dikkat çekici değerlendirmeler yapan Harari, demokrasiyi “güçlü telafi mekanizmalarına sahip yaygın bir bilgi ağı” şeklinde ele alır (2024: 130). Demokrasiyi “çok katılımlı bir sohbete” benzeten yazar (2024, s. 136) her açıdan seçimlerin adil ve özgürce yapıldığı durumlarda bile, ek telafi mekanizmalarının önemine vurgu yapar. Aksi taktirde demokrasi, sandığa indirgenen çoğunluğun diktatörlüğüne dönüşecektir (2024, s. 130). Demokrasi; her şeyden önce, çoğunluğa karşı azınlığın haklarını koruyan sistemin adıdır. Toplumun çoğunluğunun hoşuna gitmese bile bu bir ön gerekliliktir. Örneğin, siyasal iktidarın ve seçmenlerin iklim değişikliğinin olmadığını varsaydığımız durumda, hiç kimsenin bilimsel gerçekleri yönlendirme, ya da bilimsel hakikati engelleme gücü bulunmamalıdır. Akademinin görevi çoğunluğun iradesini yeniden üretmek değildir (Harari, 2024, s. 134).

Harari’ye göre günümüzde internete dayalı teknolojilerin gelişmesi, YZ’nin hayatımızın bir parçası olması önemli bir sorgulama yaratmaktadır. Bu teknolojiler bilgiyi tek bir merkezde toplayabilir, totaliter rejimlere hiç ummadığı imkanları sunabilir, YZ’ye dayalı sistem yeni algoritmik efendileri yaratabilir. Geçmişin demir perdesi yerini silikon perdeye bırakabilir. Veyahut demokrasiye yeni bir kanal açarak haklarından mahrum edilen pek çok aktöre söz hakkı tanıyabilir. Hangisini takip edeceğimiz ise bizlere kalmış durumdadır (Harari, 2024, ss. 181-185). Dolayısıyla yazara göre, insanlığın önüne iki seçenek bulunmaktadır.

Çalışmanın ikinci kısmı, *İnorganik Ağ* başlığını taşımaktadır. Bu bölüm kendi içinde üç ayrı alt başlık barındırmaktadır. Bunlar: “Bilgisayarların Matbaadan ne farkı var?”, Ağ Asla Uyumaz ve Ağ Sık Sık Hata Yapar” şeklindedir. Bu kısımda matbaa ve radyo açısından günümüz teknolojilerini mukayese eden Harari, bilgisayarların insanın kavrayış sınırlarını aşan ve aktif bir şekilde toplumu şekillendirme potansiyeli bulunan oyunculara dönüştüğünü belirtmektedir. Nitekim, matbaa ve radyo edilgen iken, bilgisayarlar kendi kendine karar alıp, yeni fikirler yaratabilir (Harari, 2024, ss. 189-190). Bunu, algoritmaların çalışma mantığı üzerinden serimlemektedir. Bilgisayarların bir bilinci yoktur ancak bilgisayarlar kullanıcıların sistemde kalmasını en üst düzeye çıkaran kararlar alma yetisine sahiptir. Bunun için bilince ihtiyaç yoktur. Algoritmaların tam olarak yaptığı şey de zaten budur. Örneğin, bilinçsiz bir sosyal medya algoritması

insanların sosyal medya ortamlarında daha fazla zaman geçirmesini amaçlayabilir. Bunun için de komplo teorilerini ön plana çıkararak insanların bu mecralarda kalma süresini uzatabilir (Harari, 2024, ss. 196-197). Bilgisayarların kazandığı bu gücü sosyal medya ortamlarındaki nefret söylemi üzerinden yorumlayan Harari, örnek olarak 2016-2017 yılındaki Myanmar’daki Rohingya karşıtı şiddetin körüklenmesinde algoritmaların payı olduğunu ortaya koymuştur (Harari, 2024, s. 190). İslam karşıtı söylemleri ile ön plana çıkan Budist bir rahip olan Wirathu’nun etnik temizleme kampanyasının güçlendirilmesinde Facebook algoritmalarının etkisi net bir şekilde anlaşılmıştır. Nitekim, Wirathu’nun videolarının %70’i otomatik algoritmalar ile kullanıcılara sunulmaktaydı. Algoritmaların mantığı burada çok açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim algoritmalar, etkileşimi ve platform içinde daha uzun süre kalmayı ön planda tutmaktadır. İnsanlar, ne kadar çok sistem içerisinde kalırsa algoritmalar o kadar çok veri toplamakta, bu da Facebook gibi şirketlerin kâr payını artırmaktadır (Harari, 2024, ss. 193-194). Bu bize aşırı fikirlerin etkileşimi artırdığını, platformda insanların kalma süresini uzattığını, nefret ve öfkenin daha çok dikkat çektiğini; algoritmaların ise bu gibi içeriklerin yaygınlaşmasına hizmet ettiğini göstermektedir. İçerik üreticileri de kitlelerin daha çok dikkatini çekmek ve etkileşim edinmek için asılsız paylaşımları ile dikkat çekmeye başlamışlardır. Örneğin, düz dünyacılar, aşı karşıtları ya da pek çok komplovari içeriklerin yoğun alıcısı bulunmaktadır (Harari, 2024, s. 244). Algoritmaların insanları etkileşime indirgemesi bu tarz içeriklerin ön plana çıkmasını anlaşılır kılmaktadır. Nitekim bir nefret söylemi, doğruluk ya da merhametten üstündür (Harari, 2024, s. 247) çünkü etkileşim gücü her zaman daha fazladır. Böylesi bir hal de demokrasi açısından oldukça sorunludur. Demokrasinin diyalog olduğunu belirten Harari, bu gibi teknolojilerin dili hackleyebileceğini ifade etmektedir. Örneğin, propaganda amaçlı bir bot bizim görüşlerimizi değiştirmeye çalışabilir. İnsanlar her ne kadar kendi görüşlerinde ısrarcı olsa da botun amacı kişiyi dönüştürmektir. Ayrıca bir bot ile konuştukça kişiler kendileri hakkında daha çok veri sunarak, botların kendisini geliştirmesine imkân sağlamış olur (Harari, 2024, ss. 202-203). Dolayısıyla YZ, dil üzerinde hakimiyet de kurmaya başladığında bu teknolojiyi elinde bulunduran güçlerin yönlendirmelerine kitleler de daha açık hale gelmeye başlayacaklardır.

Çalışmanın üçüncü ve son kısmında *Bilgisayar Siyaseti* üzerine derinlikli analizler görülmektedir. Bu bölüm üç alt başlık altında ele alınmıştır: “Demokrasiler: Diyalogu Sürdürmemiz Hala Mümkün mü?”, Totalitarizm: Tüm Güç Algoritmalarda mı?, Silikon Perde: Küresel İmparatorluk mu Yoksa Küresel Bölünme mi?” şeklindedir. YZ’nin insanların verileri üzerinde mutlak bir güce hâkim olmasının yeni bir otoriter hükümlerlik yaratabileceğini belirten Harari,

bu kontrol mekanizmasının hükümetlerin yurttaşları denetlemesine imkân sağlayabileceğini belirtmektedir. Böylesi bir denetimin insanların cezalandırılmasını ya da ödüllendirilmesini mümkün kılacağını belirten yazar, bu halin makbul vatandaş yaratacağını, bunun da demokrasiyi yıkacağını belirtmektedir. Nitekim, makbul bir vatandaş tanımlayan nitelikler hükümetlerin elinde olacaktır. Dolayısıyla kamuoyunu yönlendirmek de mümkün hale gelebilecektir (Harari, 2024, s. 285). Bunun özgün örneklerinden birisi de devasa gözetleme rejimi ile kendi vatandaşlarını denetleyen Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Çin'de, politik-ekonomik amaçlarla oluşturulan Sosyal Kredi Sistemi, 2020 yılında 1,4 milyar insanın tamamına uygulanabilecek şekilde planlanmıştır. Büyük veri destekli bir gözetim alt yapısını merkezileştirmeyi ifade etmektedir. Böylece insanlar; kredi puanlarına göre eğitim, piyasalar ve vergi indirimleri gibi imkanlara erişebileceklerdir (Liang vd., 2018, s. 415). İnsanlar, sürekli gözetim altında olduğunu bildiği büyük bir gözetleme rejimi içerisinde sistemin beklentilerine uygun davranış örüntüleri sergilemek zorunda kalacaklardır. Zira böylesi bir rejim içerisinde merkezileşmiş güce uyum sergilemeyen herkes kolayca damgalanabileceklerdir. Bu konuya dair, benzerliği ile dikkat çeken *Black Mirror* dizisinin 3. sezonunun 1. bölümündeki *Nosedive*, böylesi bir halin distopik sonuçlarının neler olabileceğini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla algoritmaların binlerce farklı veriyi baz alarak insanları sınıflandırması hassas bir puanlama sistemi olduğunu göstermektedir. Pek çok farklı kanaldan gelen veri sonucunda kişinin notunun düşük olması örneğin bir bankadan alacağı ihtiyaç kredisinin ret ile sonuçlanmasına yol açabilir (Harari, 2024, s. 306). Hatta YZ algoritmalarının ırksal ayrımcılığı üretebileceğine dair tartışmalar vardır. Nitekim YZ, sosyal boyutları olan bilişsel görevleri üstlenmeye başladığında algoritmalar sosyal ilişkileri miras olarak alacaktır. Böylece tüm koşullar eşit olsa dahi siyahi bir insanın beyaz bir insana nazaran alacağı kredinin reddedilmesinin gerekçesini anlamak karmaşık sinir ağları nedeniyle mümkün ol(a)mayacaktır (Bostrom ve Yudkowsky, 2019, ss. 57-58).

Dijital uzamı kontrol eden aktörler göz önünde bulundurulduğunda Harari, demokrasinin bir kakofoni ile karşı karşıya olduğunu belirtmektedir. Nitekim, bugün sosyal medya ortamlarına tekil kullanıcılardan ziyade botların yaydığı dezenformasyon egemendir. Bu botlar vasıtasıyla dijital kamusal bir alanın imkanları yok olmaktadır. Öyle ki, ChatGPT ile toplumu ilgilendiren pek çok konu hakkında dezenformatif içerikler üretilerek çok hızlı bir şekilde dolaşıma sokulabilmektedir. YZ'nin ürettiği dezenformasyonu tespit etmenin oldukça zor olduğunu belirten yazar, günün birinde YZ'nin deepfake içerikler ile siyasi manifestolar üreterek demokrasinin geleceğini olumsuz yönde etkileme potansiyeli olduğunu belirtmektedir (Harari, 2024, ss. 311-312).

Teknolojide YZ'ye dayalı imkanların gelişmesi bir başka tür sorunu da beraberinde getirmektedir. Örneğin, tekstil gibi geleneksel endüstrilerin YZ sayesinde gelecekte neyin moda olacağını tespit etmesi mümkündür. Nitekim, bugün Alibaba ve Amazon gibi devasa şirketler en büyük tekstil ürünü satan mağazalara dönüşmüştür. Buradaki algoritmalar sayesinde trendleri yönlendirmek mümkündür. Dahası, YZ, algoritmalar ve 3D yazılımlar otomasyonu verimli kılmakta, yüzbinlerce insanın iş kaybına neden olmaktadır (Harari, 2024, s. 337). Bilgi teknolojilerine dayalı endüstri öylesine yoğunlaşmıştır ki, küresel sermayenin en büyük aktörlerini Amazon, Apple gibi şirketler oluşturmaya başlamıştır. Bu şirketlerin tarihi diğer küresel şirketler ile kıyaslandığında etki güçleri de anlaşılmış olacaktır. Harari'nin vurgulamaya çalıştığı şey, bu teknolojik imkânın tek başına olumsuzluk yaratması değildir. Sermaye, küçük bir azınlığın elinde yoğunlaşırken, bu fırsatlara sahip olmayan ve endüstrisi geleneksel sistemlere dayanan toplumların geleceğinin ne olacağıdır. Çünkü veri mühendisliği gibi alanlar yüksek teknolojik yatırımları ve nitelikli eğitim imkanları ile mümkün olabilecektir. Bu durumda Pakistan, Bangladeş gibi iş gücünün önemli bir kısmı geleneksel tekstil endüstrisine dayanan ekonomilerin halklarını ne gibi sonuçlar beklemektedir? sorusu önemli bir hal almaktadır. İnsanlığı yeni bir tür Ludist hareketler mi beklemektedir? Bilindiği gibi Ludistler, İngiltere'de sanayi devrimi sonrası, makineleşmenin artışı ile birlikte işlerini kaybeden işçi sınıfının sisteme karşı bir isyanı olarak yorumlanabilir. Nitekim, sanayi devrimi öncesi, el emeği ile üretim yapan işçiler, makinelerin gelmesiyle birlikte işlerini kaybetmeye başlamıştır. Bir dokuma fabrikasında makineler işçiye gerek kalmadan hem de çok daha verimli bir şekilde üretim yapar hale gelmiştir. İşlerini kaybeden işçi sınıfı Ned Ludd öncülüğünde makinelere saldırarak onları çalışmaz hale getirmişlerdir (Gültekin, 2021, s. 8446). YZ'deki bu gelişmeler yeni bir tür teknoloji karşıtlığını yaratabilir. Hem böyle olmasa bile popülist hareketleri güçlendireceği aşikardır. Otomasyonun gelişmesi ile birlikte özellikle mavi yakalı işlerde çalışan milyonların iş kaybı yaşaması beklenmektedir. Bu durumu ABD ve Çin üzerinden yorumlayan Harari, bir benzetme yaparak yeni hali silikon perde olarak değerlendirmektedir (2024, s. 338). Artık eskinin demir perde ülkeleri yerini ABD ve Çin eksenli iki büyük kutba bırakmıştır. Harari buradaki benzetme ile önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere demir perde kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalist Batı dünyası ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasındaki keskin politik, ideolojik, ekonomik sistem ayrımını vurgulamak için kullanılmaktadır. Günümüzdeki keskin ayrımı ise Amerika Birleşik Devletleri ve Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki teknolojik egemenlik mücadelesi oluşturmaktadır.

Harari, son yıllarda sıklıkla dillendirilen *Ağ Toplumu* gibi yaklaşımlara karşı da olumsuz bir tutum içerisinde. Bu kavramsal tartışmayı teorik perspektifinin merkezine oturtan Manuel Castells'i bu bağlamda ele almak yerinde olacaktır. Castells dijital teknolojilerin hayatımıza girişi ile birlikte özellikle 1990'lı yıllardan itibaren internet teknolojilerinin yeni toplumsal durum üzerinde belirleyici etkileri olduğunu düşünmektedir. Bu yeni toplumsal koşullar, endüstriye dayalı olmaktan çok bilgi ve iletişim teknolojileri etrafında örgütlenmektedir. Bu dönüşümün önemli çıktılarında birisi sadece belirli sosyal grupların çıkarlarını yansıtanın ötesine geçerek daha genel ve belirleyici bir toplumsal dinamik gerçekliğidir. Castells, ağlar arasındaki etkileşimi değişimin temel kaynağı olarak okumaktadır. Hatta bu yapıyı, bireysel ve toplumsal eylemleri belirleyen ana çerçeve olarak görmektedir (Castells, 2008, s. 621). Harari ise, günümüz toplumlarının bilgi teknolojilerindeki kat ettiği mesafeyi “ağ” olmaktan çok “koza”ya benzetmektedir. Nitekim ona göre, “yeni bilgi teknolojileri yüzyıllardır, küreselleşme sürecini hızlandırıp dünyanın dört bir yanındaki insanları yakınlaştırdı. Ancak paradoksal olarak bugünün bilgi teknolojileri, tam da o kadar güçlü olduğu için farklı insanları ayrı ayrı bilgi kozalarına hapsederek insanlığı bölebilir ve ortak insanlık düşüncesinin sonunu hazırlayabilir. Son yılların temel metaforu “ağ” olsa da gelecek “koza”ların olabilir” (2024, s. 340).

Sonuç olarak Harari, toplumsal dönüşüm üzerindeki dijital teknolojileri ele alırken temelde iki önemli noktaya dikkat çekiyor diyebiliriz. Bunlar yeni iletişim teknolojilerinin toplumsal dinamikleri açısından uyarıyı da içeren vurguları barındırmaktadır. İnsanlık, ya teknoloji üzerindeki gücü eline alıp toplumun hizmeti için çalıştıracaktır (ki bu toplumsal fayda için esas beklenendir) ya da teknolojik gücü elinde bulunduran aktörlerin daha çok güçlenmesine ve tahakkümün derinleşmesine giden yolun taşlarını örecektir. Tarihin bu aşamasında ikinci noktanın baskın eğilime sahip olduğunu söylersek aşırı bir yorum yapmış olmayız.

KAYNAKÇA

Bostrom, N., & Yudkowsky, E. (2019). The ethics of artificial intelligence. In R. V. Yampolskiy (Ed.), *Artificial intelligence safety and security* (pp. 57–69). Chapman & Hall/CRC.

Castells, M. (2008). *Ağ toplumunun yükselişi* (E. Korkmaz, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eser 1996’da yayımlanmıştır.)

Gültekin, A. (2021). Yapay zekânın luditleri kimler olacak? *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 8432–8454. <https://doi.org/10.26466/opus.944914>

Harari, Y. N. (2024). *Nexus: Taş Devri’nden yapay zekâya bilgi ağlarının kısa tarihi* (B. Akıncı, Çev.). Kolektif Kitap.

Liang, F., Das, V., Kostyuk, N., & Hussain, M. M. (2018). Constructing a data-driven society: China’s social credit system as a state surveillance infrastructure. *Policy & Internet*, 10(4), 415–453. <https://doi.org/10.1002/poi3.183>

Atıf İçin: Çetin, S. (2025). Harari’nin Nexus’undan İletişim Çalışmalarının Payına Düşen, *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 9 (2), 257-265.